

IJTIMOY VA HISSIY KOMPETENTLIKNING NAMOYON BO'LISHI

Ataxo 'jayeveva Shaxlo Anvarovna

*University of Business and Science NOTM Pedagogika va psixologiya kafedrasida dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD.*

Annotatsiya. Ijtimoiy kompetentsiyani o'rganish insonning ijtimoiy xulq-atvorini o'rganishning eng muhim yo'nalishlaridan biridir. Maqolada ijtimoiy kompetentsiya bo'yicha o'tgan tadqiqotlarning yutuqlari pedagogik va psixologik nuqtai nazardan muhokama qilinadi va tahlil qilinadi. Ijtimoiy kompetentsiya tushunchasi va mazmuni aniqlanadi, keyin esa hissiy kompetentsiyaning tarkibiy qismlari va ularning funksiyalari ijtimoiy kompetentsiya faoliyatining muhim omillari sifatida muhokama qilinadi. Ijtimoiy ko'nikma va qobiliyatlarni tahlil qilish va o'lchash amaliyotining tavsifi. Ijtimoiy ko'nikmalar va bilimlarni rivojlantirish uchun qo'llaniladigan usullarni muhokama qilish maqolani yakunlaydi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy kompetentsiya, hissiy kompetentsiya, ijtimoiy mahorat, ijtimoiy qobiliyat.

ДЕМОНСТРАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ И ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Атаходжаева Шахло Анваровна

University of Business and Science доцент кафедры педагогики и психологии, кандидат психологических наук, PhD.

Аннотация. Изучение социальной компетентности является одним из важнейших направлений изучения социального поведения человека. В статье обсуждаются и анализируются достижения прошлых исследований социальной компетентности с педагогической и психологической точки зрения. Определяется понятие и содержание социальной компетентности, а затем обсуждаются компоненты эмоциональной компетентности и их функции как важные факторы деятельности социальной компетентности. Описание практики анализа и измерения социальных навыков и способностей. Статья завершается обсуждением методов, используемых для развития социальных навыков и знаний.

Ключевые слова: социальная компетентность, эмоциональная компетентность, социальный навык, социальные способности.

DEMONSTRATION OF SOCIAL AND EMOTIONAL COMPETENCE

Atakhujaeva Shakhlo Anvarovna

University of Business and Science NHEU Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Doctor of Philosophy in Psychology, Ph.D.

Abstract. Studying social competence is one of the most important areas of studying human social behavior. The article discusses and analyzes the achievements of past research on social competence from a pedagogical and psychological point of view. The concept and content of social competence is defined, and then the components of emotional competence and their functions are discussed as important factors of social competence activity. Description of the practice of analysis and measurement of social skills and abilities. A discussion of methods used to develop social skills and knowledge concludes the article.

Key words: social competence, emotional competence, social skill, social ability.

Kirish. Ijtimoiy kompetentsiya insonning ijtimoiy xulq-atvorining eng ko'p o'rganiladigan sohalaridan biridir. So'nggi o'n yilliklarda ijtimoiy kompetentsiyani rivojlantirishni o'rganish bo'yicha ta'lim tadqiqotlariga ko'proq e'tibor berilmoqda. Ijtimoiy kompetentsiya ta'limga tayyorgarlik ko'rish uchun tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda [1]. Ijtimoiy jihatdan barkamol shaxslar ixtiyoriy ta'limga ijobiy munosabatni rivojlantirish va oliy ta'limga moslashishda kam kompetent tengdoshlariga qaraganda ancha muvaffaqiyat qozonadilar. Bundan tashqari, ular yaxshi o'zlashtiradilar va ko'proq yutuqlarga erishadilar [2]. Ijtimoiy-emotsional ko'rsatkichlar, jumladan, o'qituvchilar bilan ijobiy munosabat, bog'lanish munosabatlari, his-tuyg'ularni bilish, his-tuyg'ularni tartibga solish qobiliyati, ijtimoiy ko'nikmalar maqomidan kelib chiqadigan o'zini o'zi boshqa tegishli o'zgaruvchilar, hatto oldingi akademik muvaffaqiyatlar ham nazorat qilinadi [3].

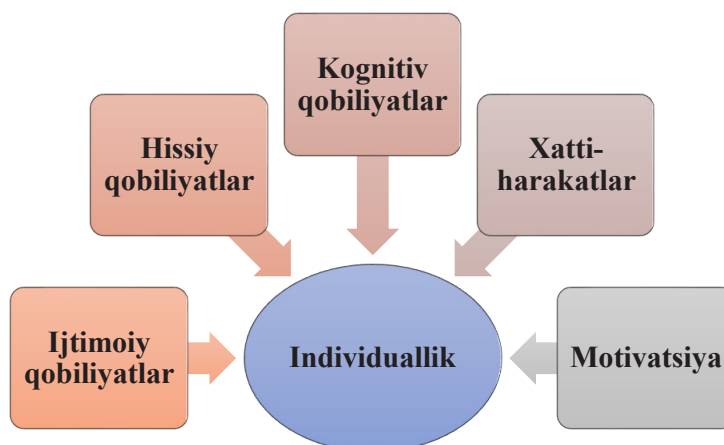
So'nggi paytlarda bu masala bo'yicha ko'proq kitoblar va tadqiqotlar nashr etilmoqda [4]. Bu ijtimoiy

ko'nikmalarni o'rgatishga qiziqishning ortishi bilan birga keldi ([5]. Shunga qaramay, oliy ta'limda o'qitish bilan birlashtirilgan ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar yetarli emas va mavjud shaxslararo muammolarni bartaraf etishdan ko'ra stressning oldini olishga yo'nalgan [5].

Ijtimoiy va hissiy kompetentsiya

Ijtimoiy kompetentsiya

Ijtimoiy kompetentsiya - bu doimiy o'zgaruvchan tizim bo'lib, u ijtimoiy motivlar va ijtimoiy qobiliyatlardan iborat, ijtimoiy xatti-harakatni tashkil qilish va tizimning alohida elementlarining ishlashini qo'zg'atish funksiyasiga ega. Ijtimoiy qobiliyatlar tizimi oddiy va murakkab qobiliyatlar va ularning tarkibiy qismlaridan, ya'ni ko'nikmalar, tartiblar va shaxs tomonidan to'plangan ijtimoiy bilimlardan iborat [6]. Ijtimoiy xulq-atvorning samaradorligi ko'p jihatdan shaxsning ijtimoiy ko'nikmalar majmuasining sifati va miqdoriga bog'liq. To'plam qanchalik boy bo'lsa, shaxs ma'lum bir vaziyatni hal qilish uchun eng mos qobiliyatni faollashtirish imkoniyati shunchalik katta bo'ladi. Ijtimoiy kompetentsiya an'anaviy ravishda ijtimoiy qobiliyatlar, odatlar, ko'nikmalar va bilimlarning murakkab tizimi sifatida ta'riflangan. Argyle (1999) ta'rifiga ko'ra, ijtimoiy kompetentsiya - bu ijtimoiy munosabatlarda kerakli effektini yaratishga imkon beradigan qobiliyat, ijtimoiy ko'nikmalarni egallash. Schneiderning yondashuvi (1993) juda o'xshash bo'lib, ijtimoiy kompetentsiya insonga tegishli ijtimoiy xulq-atvorni qo'llash imkonini beradi va shu bilan boshqalarga zarar yetkazmaydigan tarzda shaxslararo munosabatlarni kuchaytiradi. Rose-Krasnor (1997) ijtimoiy kompetentsiya konstruktsiyasini o'zaro ta'sirda samaradorlik, qisqa va uzoq muddatli rivojlanish ehtiyojlarini qondiradigan uyushgan xatti-harakatlar natijasi sifatida belgiladi. Rose-Krasnorning ijtimoiy kompetentsiya modeli o'ziga xos ijtimoiy, hissiy va kognitiv qobiliyatlarni, xatti-harakatlar va motivatsiyalarni o'z ichiga oladi, ular birinchi navbatda individualdir.

1-rasm. Rose-Krasnorning ijtimoiy kompetentsiya modeli

Rivojlanayotgan shaxsning kognitiv, vosita va hissiy qobiliyatlari o'sishi turli xil ijtimoiy qobiliyatlarning o'sishiga yordam beradi (Rubin va Rose-Krasnor, 1992). Ushbu yondashuvda ijtimoiy kompetentsiya to'rtta umumiy ijtimoiy ko'nikmalar, tengdoshlar maqomi, munosabatlar muvaffaqiyati va funktsional maqsad-natijani baholashdan foydalangan holda amalga oshiriladi (Rose-Krasnor, 1997). Ularning hech biri aniq shaklda hissiy qobiliyatlarning ichki ruhiy yoki aloqador tomonlarini o'z ichiga olmaydi.

So'nggi o'n yilliklarda ko'plab tadqiqotchilar ijtimoiy kompetentsiyada hissiyotlar va hissiy muloqot qobiliyatlari haqida ko'proq tadqiqotlar olib bordilar [8]. Amy G. Halberstadt va uning hamkasblari (2001) kuzatganidek, hissiy tarkib ko'pincha o'zaro ta'sirning ma'nosini belgilaydi. Tuyg'ular ijtimoiy o'zaro ta'sirning ajralmas qismidir; dinamik jarayonlar sifatida ular boshqalar bilan munosabatlar tomonidan tuziladi va yaratiladi.

Dodge (1994) ijtimoiy kompetensiyada axborotni qayta ishlash mexanizmlari modelini ishlab chiqdi. Dodge fikriga ko'ra, «Ularning maqsadi, birinchi navbatda, ijtimoiy kompetensiyaning axborotni qayta ishlash aspektlarini ajratib ko'rsatishdir, shuning uchun affektiv ma'lumotni samarali yuborish va o'z ta'sirini bilish, tushunish va boshqarishga kamroq e'tibor beriladi». Dodge ijtimoiy kompetensiyaning ichki eksperimental jihatlarini va hissiy tajribaning haqiqiyliги muhimligini ta'kidlagan birinchi

nazariyotchi bo'lib, hissiy kompetensiya «ijtimoiy ma'noda kontekstda mustahkamlangan»ligini ta'kidlaydi (1999, 2-bet). U ushbu jihatlarining qanday ifodalanishini aniqlashda madaniyatning rolini asos qilib ko'rsatadi.

Hissiy qobiliyat

So'nggi o'n yillikda adabiyotda hissiy kompetensiya tushunchasi paydo bo'ldi [3,5,7,8]. Emotsional kompetensiyani o'rganuvchi tadqiqotchilar hissiy va ijtimoiy kompetensiya bir-biri bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlaydilar. Shu bilan birga, ular hissiy kompetensiya o'ziga xos tuzilish ekanligiga qat'iy ishonadilar va shuning uchun uni mustaqil hodisa sifatida tekshirish kerak [9]. Yaqin vaqtgacha tadqiqotlar asosan shaxslardagi ijtimoiy va hissiy kompetensiya o'rtasidagi murakkab munosabatlarga va ularning ijtimoiy va hissiy rivojlanishi jarayonida bir-biriga qanday ta'sir qilishiga qaratilgan [10]. Hissiy kompetensiya uchta asosiy komponentni o'z ichiga oladi:

- his-tuyg'ularni ifodalash;
- his-tuyg'ularni tushunish;
- his-tuyg'ularni boshdan kechirish [11].

Ijtimoiy munosabatlarda his-tuyg'ularning to'g'ri ifodalanishi birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lib, shaxsning o'z salbiy va ijobiy his-tuyg'ularini boshqalarga yetkazish usuli ham uning munosabatlari evolyutsiyasiga ta'sir qiluvchi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Hissiy kompetensiyaning ikkinchi komponenti hissiyotlarni tushunishdir. O'zining va boshqalarning his-tuyg'ularini tushunadigan bolalar va kattalar (masalan, yuz ifodalari qanday his-tuyg'ularni «yashirishini» aniqlay oladiganlar) bunday qobiliyatga ega bo'lmaganlarga qaraganda o'z munosabatlarida muvaffaqiyat qozonish ehtimoli ko'proq [11]. Uchinchi komponent - hissiyotlar tajribasi bo'lib, uning vazifasi har xil intensivlikdagi his-tuyg'ularni tan olish va tartibga solishdir. Bu ma'lum bir ijtimoiy maqsadga erishishda hissiy reaksiyalarni kuzatish, baholash va o'zgartirish uchun mas'ul bo'lgan barcha tashqi va ichki jarayonlarni o'z ichiga oladi (Tompson, 1994). Bundan tashqari, oldingi tadqiqotlar bolalik davrida his-tuyg'ularni samarali tartibga solish va ijtimoiy kompetensiyaning rivojlanish darajasi o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjudligini isbotladi [12].

Saarni ishiga asoslanib, Amy G. Halberstadt, Susanne A. Denham va Julie C. Dunsmore (2001) o'zlarining modeli uchun affektiv ijtimoiy kompetensiya atamasini ishlatadilar. Mualliflar bu atamani tanladilar, chunki ular ta'sir va ijtimoiy o'zaro ta'sir o'rtasidagi yaxlit va dinamik aloqani ta'kidlamoqchi edilar. Affektiv ijtimoiy kompetensiya uchta asosiy komponentdan iborat: affektiv xabarlarini yuborish, affektiv xabarlarini qabul qilish va ta'sirni boshdan kechirish. Har bir komponentda to'rtta qobiliyat mavjud:

2-rasm. Affektiv ijtimoiy kompetensiyaning asosiy komponentsiyasi

(a) xabardorlik, (b) aniqlash, (c) ijtimoiy kontekstda ishlash va (d) boshqaruv va tartibga solish. Bu qobiliyatlar bolalar ulg'aygan sari ketma-ket rivojlanadi va o'z his-tuyg'ulari va ijtimoiy o'zaro munosabatlarda ko'proq tajribaga ega bo'ladi. Har bir qobiliyat har bir komponent ichida va komponentlar bo'ylab ierarxik tarzda bog'langan.

Ijtimoiy va hissiy kompetensiyaning murakkab aloqasi ko'p jihatdan ochilmagan sohadir, ammo so'nggi bir necha yildagi tadqiqot natijalari ushbu muammoning muhimligini ko'rsatadi. Hissiy kompetensiya ijtimoiy rivojlanishda hal qiluvchi rol o'ynaydi, deb taxmin qilish mumkin.

Ijtimoiy ko'nikmalar va qobiliyatlar. Ijtimoiy kompetensiya turli xil ijtimoiy ko'nikma va qobiliyatlarga ega bo'lishdan iborat degan keng tarqalgan tezis ham tan olingan (Argyle, 1999).

Adabiyotda yuzdan ortiq ijtimoiy qobiliyatlar muhokama qilinadi, ulardan eng muhimi muloqot qobiliyatlari hisoblanadi. The

Og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan aloqa signallarini to‘g‘ri qo‘llash va talqin qilish, masalan, ko‘z bilan aloqa qilish, turish, ijtimoiy masofa, yuz ifodalari va nutq ohanglari insonning shaxslararo munosabatlarda muvaffaqiyat qozonishi uchun juda muhimdir (Argyle, 1999). Ijtimoiy ko‘nikmalar orasida Spens (1983) mikroijtimoiy va makroijtimoiy ko‘nikmalar to‘plamini ajratdi. Birinchisiga og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan muloqot va ijtimoiy idrok kiradi; ikkinchisi empatiya, yordam berish, hamkorlik, altruizm va nizolarni hal qilish qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi. Ijtimoiy ko‘nikmalarning asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, ular o‘rganish orqali erishiladi. Bundan tashqari, ijtimoiy ta‘lim nazariyasi (Bandura, 1986) bolalarning ijtimoiy o‘rganishiga taqlid qilish, mustahkamlash va modellashtirish eng ko‘p ta‘sir qilishini ko‘rsatdi.

Ijtimoiy ko‘nikmalarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular atrofdagi madaniyatning o‘ziga xos talablarini aks ettiradi (Saarni, 1999). Ijtimoiy me‘yorlardan chetga chiqishga kamroq yo‘l qo‘yadigan mamlakatlarda qabul qilingan ijtimoiy xulq-atvor me‘yorlaridan chetga chiqishga yo‘l qo‘ymaslik uchun ota-onalar va bolalarga nisbatan ko‘proq bosim mavjud. Og‘zaki bo‘lmagan aloqa signallarining aksariyati madaniyat bilan bog‘liq. Ba‘zi madaniyatlarda past ko‘zlar ijtimoiy tashvish yoki uyatchanlik belgisi emas, balki hurmat belgisidir. Ba‘zi madaniyatlarda qizlar yoki ayollar boshqalarga, xususan, katta yoshdagi erkaklarga juda to‘g‘ridan-to‘g‘ri qarasa, ular beadab hisoblanishi mumkin.

Bundan tashqari, madaniyat aksariyat madaniyatlarda mavjud bo‘lgan signallarning ma‘nosini o‘zgartirishi mumkin. Turli madaniyatlarga mansub shaxsning ijtimoiy xulq-atvorida ham sezilarli farqlar kuzatilishi mumkin [15]. Yuqoridagi misollar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy xulq-atvor va uning tarkibiy qismlari, ijtimoiy ko‘nikmalar ko‘p jihatdan madaniyatga xosdir.

Hozirgi kunda O‘zbekistonda o‘qituvchilar uchun bir nechta ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish dasturlari mavjud. Buning asosiy sabablaridan biri shundaki, O‘zbekiston ta‘limi asosan ijtimoiy va hissiy ko‘nikma va qobiliyatlarni rivojlantirish hisobiga kognitiv qobiliyat va qobiliyatlarga e‘tibor qaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- Anderson, P. L. (2000). Using literature to teach social skills to adolescent with LD. *Intervention in School and Clinic*, 35, 271–279.
- Argyle, M. (1999). Development of social coping skills. In L. Frydenderg, (Ed.), *Learning to cope* (pp. 81-106). New York: Oxford University Press.
- Bandura, A. (1986). *Social learning theory*. London: Prentice Hall.
- Birch, S. H., & Ladd, G. W. (1997). The teacher-child relationship and children’s early school adjustment. *Journal of School Psychology*, 35, 61-79. doi: 10.1016/j.jsp.2005.06.001
- Carlton, M. P. & Winsler, A. (1999). School readiness: The need for a paradigm shift. *School Psychology Review*, 28(3), 338-352.
- Chen, K. (2006). Social skills intervention for students with emotional/behavioral disorders: A literature review from the American perspective. *Educational Research and Reviews*, 1(3), 143-149.
- Cole, P. M. & Tan, P. Z. (2007). Emotion socialization from a cultural perspective. In J. E. Grusec, & P. D. Hastings (Eds.), *Handbook of socialization* (pp. 516-542). New York: The Guilford Press.
9. Crick, N. R. & Dodge, K. A. (1994). A review and reformation of social information processing mechanisms in children’s social adjustment. *Psychological Bulletin*, 115(1), 74-101.
10. Birch, S. H. & Ladd, G. W. (1997). The teacher-child relationship and children’s early school adjustment. *Journal of School Psychology*, 35(1), 61-79. [http://dx.doi.org/10.1016/S0022-4405\(96\)00029-5](http://dx.doi.org/10.1016/S0022-4405(96)00029-5)
11. Damon, W. (1983): *Social and personality development*. London: SAGE Publication. Inc.
12. Denham, S. A., Blair, K. A., DeMulder, E., Levitas, J., Sawyer, K., Auerbach-Major, S. & Queenan, P. (2003). Preschool emotional competence: Pathway to social competence? *Child Development*, 74(1), 238-256. doi: 10.1111/1467-8624.00533
13. Denham, S. A., Salich, M., Olthof, T., Kochanoff, A. & Caverly, S. (2004). Emotional and social development in childhood. In P. K. Smith, & C. H. Hart, (Eds.), *Childhood Social Development* (pp. 307-328). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
14. Denham, S. A., Bassett, H. H. & Wyatt, T. (2007). The socialization of emotional competence. In J. E. Grusec, & P. D. Hastings (Eds.), *Handbook of socialization* (pp. 614- 637). New York: The Guilford Press.
15. DiPrete, T. A. & Jennings, J. L. (2011). Social and behavioral skills and the gender gap in early educational achievement. *Social Science Research*.
16. Dowling, M. (2001). *Young children’s personal, social and emotional development*. London: SAGE Publication. Inc.